

Fornleifakönnun í landi Kataness á Hvalfjarðarströnd 2003

Adolf Friðriksson

**FS205-03071
Reykjavík 2003**

© Fornleifastofnun Íslands 2003
Bárugötu 3
101 Reykjavík
Sími: 551 1033
Fax: 551 1047
Netfang: fsi@instarch.is
Heimasíða: www.instarch.is

Inngangur

Fornleifar voru kannaðar í landi Kataness á Hvalfjarðarströnd í júnímánuði árið 2003. Var það gert að ósk Hönnunar vegna mats á áhrifum framkvæmda við fyrirhugaða rafskautaverksmiðju. Tekin var saman skrá yfir allar þekktar fornleifar í landi gömlu jarðarinnar Kataness samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum. Á vettvangi tók rannsóknarsvæðið mið af drögum að skipulagi og nýtingu staðarins. Voru fornleifar einkum athugaðar þar sem ráðgert er að reisa verksmiðjuna og um 250 m út fyrir helstu athafnasvæði. M.ö.o. þá voru minjar sunnan Katanestjarnar, þ.e. syðst í landareigninni einkum athugaðar.

Í þessari skýrslu er greint frá árangri fornleifakönnunar og henni fylgir jafnframt heildarskrá yfir allar þekktar fornleifar á jörðinni til frekari glöggvunar.

Hildur Gestsdóttir fornleifafræðingur skráði fornleifar eftir fyrirbyggjandi heimildum, en Adolf Friðriksson fornleifafræðingur vettvangsvinnu.

Fornleifakönnun 2003

Bærinn í Katanesi stendur á lágum hól syðst í landareigninni, en skammt upp frá sjónum. Fyrirhugað er að reisa verksmiðju á sjálfum bæjarhólnum og því voru minjar þar og í grennd við hólinn athugaðar.

Alls eru þekktar 40 minjar í landi Kataness. Þar af eru sjö staðir innan fyrirhugaðs framkvæmdareits en a.m.k. fjórir í nágrenni við hann. Verður fyrst greint frá minjum innan svæðisins.

Helsti minjastaðurinn er sjálfur bæjarhóllinn (**BO-013:001**, sjá Mynd 1). Kataness er getið í landnámu og er fornbyli. Ekki er vitað hvar bærinn hafi staðið í öndverðu. Má vera að bærinn hafi ávallt staðið á sama stað. Á bæjarhólnum stendur steinsteypt íbúðarhús og gömul útihús. Ekki leikur vafi á að í bæjarhólnum eru miklar mannvistarleifar.

Mynd 1. Fornleifar á Katanesi. Númerin vísa til fornleifaskrár Kataness. Ljósgræna línan sýnir mörk gamla túnsins um 1920. Ljósbláa línan sýnir fyrirhugaða staðsetningu verksmiðjunnar.

Í gamla heimatúni Kataness eru nokkur útihús (**BO-013:002-006**), sem lenda öll innan framkvæmdareits nema eitt (002). Minjar húsanna hafa verið sléttaðar undir tún í öllum tilfellum nema einu (003). Þar eru enn vel varðveittar tóftaleifar af litlu útihúsi sem er um 4 m á hvorn veg, með dyr í vestur. Þessi útihús voru í noktun í byrjun 20. aldar og eru sýnd á túnakorti frá 1918. Má vera að enn leynist minjar á þeim stöðum þar sem húsin stóðu, og að þau hafi verið reist á rústum eldri mannvirkja svo sem algengt var.

Við vettvangsathugun komu í ljós mannvirkjaleifar (**BO-013:036-37**) í túninu um 70 m NA við Katanesbæ. Eru þessi ummerki ógreinileg og líkjast helst stórum þústum, en bóndinn á bænum mun hafa ætlað að grafa í nyrðri þústina (36) og lenti þá í hleðslugrjóti. Sjást enn ummerki um þann gröft. um 8 m SV við þennan stað er aflöng þúst (37), líklega leifar af vegg, og sjást um 6 m af honum. Er hann um 2.5 m breiður.

Eru þá upptaldar þekktar minjar innan fyrirhugaðs framkvæmdareits, en minnt skal á að þar kunna fleiri fornleifar að leynast sem ekki sér móta fyrir á yfirborði og er ekki getið í rituðum heimildum. Nú skal vikið að stöðum í næsta nágrenni fyrirhugaðrar verksmiðjulóðar.

Besti hluti gamla túnsins liggur á sjávarbakkanum neðan við bæinn. Vestast við túnið eru leifar af gömlum túngarði (**BO-013:008**), sem kallaður er Gamligarður. Hann hefur að mestu verið rifinn, en í holtinu utan túnsins má enn rekja garðleifar á um 30-40 m spotta, frá sjávarbakka og upp að tóft (39) sem þar er í holtinu. Tóftin (**BO-013:039**) er um 200 m vestan við bæinn og 40 m norðan vegar. Hún vel varðveitt og hefur fengið að standa óhöggð, enda ekki túnstæði þar á holtinu. Hún er um 8x7 m, snýr N-S með dyr í suðurenda. Ekki er vitað hvaða hlutverki þetta mannvirki gegndi á sínum tíma.

Í suðausturhorni gamla túnsins, skammt upp af sjávarbökkum eru þústir og lágir hólar. Óvíst er hvort þar leynist fornleifar en 3-4 þessara þústa (**BO-013:038**) eru allreglulegar að lögun og minna á upphlaðin leiði, um 2,5 m að lengd og 1, 5 m að breidd og snúa A-V. Þústirnar eru í túni og grasi grónar.

Loks ber að nefna Katanestjörn (**BO-013:007**) en hún er talsvert utan fyrirhugaðs framkvæmdareits. Katanestjörnin er sennilega þekktasti þjóðsögustaður á Hvalfjarðarströnd. Úr henni lá Dýrskurður (**BO-013:033**) til vesturs og niður í sjó í Leyni. Skurðurinn gamli mun

vera sýnilegur á köflum en þar hafa verið grafnir nýjir skurðir og land ræst fram.

Auk þessara minja eru heimildir um nokkra staði sem ekki hefur verið unnt að staðsetja nákvæmlega en ljóst að liggja innan framkvæmdareits eða í næsta nágrenni hans. Ekki sjást leifar bátsnausts (**BO-013:009**) sem á að vera í Leyni vestan bæjarins og staðsetning lendinganna (**BO-013:026-27**) er óljós. Horfnar eru traðirnar (**BO-013:012**) sem lágu í gegnum túnið og brunnar sem voru suðvestan við bæinn (**BO-013:015-16**). Leifar kotbýlisins Klappar (**BO-013:035**), þar sem búið var í fáein ár um aldamótin 1900, eru horfnar undir tún, en kotið mun hafa staðið utan framkvæmdasvæðis.

Niðurstöður

Kannaðar hafa verið heimildir um fornleifar í landi Kataness og minjar skoðaðar á vettvangi á syðsta hluta jarðarinnar. Alls er kunnugt um 40 minjastaði. Sjö þessara staða lenda innan fyrirhugaðs framkvæmdasvæðis og a.m.k. fjórir staðir eru í næsta nágrenni við það.

Samkvæmt þjóðminjalögum er óheimilt að hrófla við fornleifum, og því ber framkvæmdaaðila að leita til Fornleifaverndar ríkisins um hvort og þá með hvaða skilmálum væri unnt að nýta fyrirhugaðan byggingarreit með hliðsjón af verndunarsjónarmiðum.

Í niðurlagi þessarar skýrslu er rétt að benda á nokkur atriði varðandi staðarval fyrir verksmiðjuna. Fyrirhuguð staðsetning mun líklega hafa í för með sér afar umsvifamiklar fornleifarannsóknir, þar sem rannsaka þarf bæði bæjarhól Katanessbæjar, sem jafnvel geymir minjar um búsetu þar í 1100 ár, auk leifa útihúsa og annarra minja sem eflaust leynast í heimatúni bæjarins. Fornleifarannsóknir eru kostnaðarsamar og geta valdið töfum við byggingarframkvæmdir. Auk fornra mannvistarleifa, þá mun fyrirhuguð staðsetning verksmiðjunnar endanlega gera út um möguleika á að gera hinn merka þjóðsögstað Katanestjörn aðgengilegan fyrir almenning og ferðalanga í framtíðinni.

Þar sem niðurstaða fornleifakönnunarinnar sýnir að fyrirhugaður staður er í raun sísti kosturinn hvað varðar varðveislu menningarlegra verðmæta í Kataneslandi er vert að huga að öðrum möguleikum. Hvað minjar varðar væri hentugra að nýta landsvæðið nær lóðum Norðuráls og Járblendifélagsins, þ.e. vestast og næst sjónum. Þar er sléttlendi og eflaust ekki

síðra byggingarland en þar sem hinar verksmiðjurnar standa, og ekki er kunnugt um neinar fornminjar á þessum stað.

Heimildir:

Óprentaðar heimildir:

Bo-013 Katanes: Ísleif, gagnasafn um íslenskar fornleifar. Fornleifastofnun Íslands.

Túnakort: Túnakort Hvalfjarðarstrandarhrepps, 1917-1920. Þjóðskjalasafn Íslands.

Ö-Katanes: Örnefni í Katanesi. Valgarður L. Jónsson skráði, 1979. Örnefnastofnun Íslands.

Prentaðar heimildir:

ÁB: Árni Björnsson. 1990. *Íslenskt vættatal*. Rv.

Byggðir Borgarfjarðar II. 1989.

Hildur Gestsdóttir og Orri Vésteinsson (1999) *Fornleifaskráning í Borgarfjarðarsýslu I.*

Svæðisskráning í Borgarfirði sunnan Skarðsheiðar, Fornleifastofnun Íslands, FS085-9904, Reykjavík.

Fornleifaskrá

BO-013 Katanes

"Fyrrum var þessi jörð í eigu Saurbæjarkirkju, talin 16 hundruð að dýrleika. Hennar er getið í Landnámu sem bústaðar Kalmans hins írska, sem Kalmansá er kennd við." Byggðir Borgarfjarðar, 41.
Tún 40,548m², 1/3 þýft. Garðar 1,045m².

BO-013:001 *Katanes* bæjarhóll bústaður

"Bæjarhúsin stóðu framan í hól, Bæjarhólnum; við norðurgafla húsanna kom jörð töluvert upp á veggi."

Heimildir:Ö-Katanes, 14, 13

BO-013:002 heimild um útihús

Vestara útihús í norðvesturenda túns.

Heimildir:Túnakort

BO-013:003 heimild um útihús

Austara útihús í norðvesturenda túns.

Heimildir:Túnakort

BO-013:004 heimild um útihús

Vestara útihús í norðausturenda túns.

Heimildir:Túnakort

BO-013:005 heimild um útihús

Austara útihús í norðausturenda túns.

Heimildir:Túnakort

BO-013:006 heimild um útihús

Útihús í vesturhorni túns.

Heimildir:Túnakort

BO-013:007 *Katanestjörn* þjóðsaga

"Upp í miðjan Leynirinn kom lækjarspræna; í hana lá Dýrskurður frá Katanestjörn. Sá skurður var grafinn til að fjarlægja hið fræga Katanesdýr, 1876, og dró nafnið af því."

Heimildir:Ö-Katanes, 1; ÁB, 81

BO-013:008 *Gamligarður* heimild um túngarð

"Upp af Björgvinsstykki, austast í Leynir, en vestan túngarðsins gamla..." "Suðvestur af bænum voru brunnarnir... vestan við þá Gamligarður. (Gamli túngarðurinn orðinn að túni).

Heimildir:Ö-Katanes, 2, 14

BO-013:009 *Bátsrústin/Grænarústin* heimild um naust

"Þa mun hafa verið laust eftir aldamótin síðustu, að stóran árabát rak í Leynir. Þetta mun hafa verið seint um haust, ef ég man rétt eftir frásögn föður míns. Ekki hafðist up á eiganda bátsins; var hann því dreginn á land og hlaðið naust í kringum hann, nokkra faðma frá sjávarbakkanum. Þessi rúst sést enn; hún er rétt innar en bryggjubrotið, sem þarna var hlaðið 1946-47 sem væntanleg Ferjubryggja; þessi rúst var kölluð Bátsrústin eða Grænarústin í Leynir."

Heimildir:Ö-Katanes, 2

BO-013:010 *Stekkur* heimild um stekk

"Austan til í Skollholtinu, norðan í því, undir klettasnös, er hlaðinn Stekkur úr grjóti og torfi. Hann var lengi notaður sem fjárrétt í tíð föður míns, en er aflagður fyrir löngu."

Heimildir:Ö-Katanes, 3

BO-013:011 *Torfristuholt* örnefni rista

"Upp í miðju stykki Björgvins, þarna við Klaufastaðamerkin, er svolítið holt, sem heitir Torfristuholt. Því komst ég að af hreinni tilviljun, því nafnið mun hafa veirið gleymt. Þannig var, að ég fann sundurrifna snepla af gömlu landamerkjakorti. Þegar ég raðaði þessum lélegu sneplum saman, kom þetta nafn í ljós..."

Heimildir:Ö-Katanes, 4

BO-013:012 heimild um traðir

"...axlarháar traðir í gegn um túnið á Katanesi. Þær voru allar í stórum hlykkjum; götuslóðinn var sem sé eltur. Blessaður karlinn hann Ólafur föðurafi minn átti þetta mikla verk og mörg önnur í Katanesi í hlöðnum veggjum og þá túnsléttunum..."

Heimildir:Ö-Katanes, 4

BO-013:013 *Viðleguholtin* heimild um tjaldstæði

"Austast með Eiðisvatni, og heldur lengra til austurs, eru Viðleguholtin. Þar var tjaldað, þegar heyjað var við Eiðisvatn, á Fitjunum austan við það, einnig út með Vatninu..."

Heimildir:Ö-Katanes, 5

BO-013:014 *Selás* heimild um sel

"Selásinn er 400 m.suður í flóanum frá Eystra-Miðfellsmerkjum. Selásinn er melur á hæð; hann liggur frá vestri til austurs, nokkuð grýttur austan til. Þar austast er gömul, græn byggingarrúst; þar mótar þó enn fyrir veggjarbrotum. Þarna mun selið hafa verið og líklega beitarhús seinna, þá líklega sauðahús; þetta hefi ég heyrt gamla menn segja. En selið mun niður lagt sem slíkt fyrir líklega um 100 árum."

Heimildir:Ö-Katanes, 7

BO-013:015 heimild um brunn

"Brunnar voru tveir s.v. af bænum."

Heimildir:Ö-Katanes, 7

BO-013:016 heimild um brunn

"Brunnar voru tveir s.v. af bænum."

Heimildir:Ö-Katanes, 7

BO-013:017 *Grænhóll* heimild um bústað

"Vestan við [Kalmans]ármynnið eru smáhólar, Vatnshólar. Nokkru neðar með ánni vestan við hana er Grænhóll; hann er nokkuð stór og grænt land og uppgróið þar í kringum ævagamlar húsarústir... Eins og flestir vita er talað um Kalmann (svo) sem landnámsmann í Katanesi. Ég minnst þess að heyra eldri menn tala um, á mínum unglingsárum, að bær Kalmans mundi hafa staðið á Grænhól. Það er margt, sem gæti bent til þess, þá sérstaklega, að áin rennur þarna framhjá, sem er reyndar bara lækjarspræna, sem alltaf rennur vatn um."

Heimildir:Ö-Katanes, 9-10

BO-013:018 *Vaðsteinar* heimild um vað

"Þar sem Kalmansá rennur í gegnum sjávarkampinn getur hún orðið alldjúp, þegar hásjávað er; það heitir Kalmansárós. Tveir steinar standa upp á endann niður í flæðarmálinu í árfarveginum; sá efri er stærri. Þetta eru Vaðsteinar, sem segja til um, hvenær óhætt er að ríða þarna yfir ósinn. Eftir að meira en hálfallið er að og fremri steinninn að far í kaf, er ekki gerlegt að leggja í ósinn..."

Heimildir:Ö-Katanes, 10

BO-013:019 *Kalmansárvað* heimild um vað

"Nokkru ofan við ósinn er áin breiðari og grjót í botni; það var Kalmansárvað og alltaf farið nema mjög lágsjávað væri."

Heimildir:Ö-Katanes, 10

BO-013:020 *Stekkjjarhóll* heimild um beitarhús

"Austsuðaustur af Katanestjörn, utarlega á Austurflóa, er hóll með húsarústum (gömul beitarhús); hann heitir Stekkjarhóll. Nafnið bendir til þess, að þarna hafi einnig verið stekkur eða fjárrétt."

Heimildir:Ö-Katanes, 11

BO-013:021 heimild um mógrafir

"Bjarnaskurður kemur suðaustur úr Katanestjörn til sjávar; vestan við hann koma Móholtin. Þau eru tvö, Neðra-Móholt og Efra-Móholt. Mógrafir voru austan við þessi holt..."

Heimildir:Ö-Katanes, 11-12

BO-013:022 heimild um mógrafir

"Bjarnaskurður kemur suðaustur úr Katanestjörn til sjávar; vestan við hann koma Móholtin. Þau eru tvö, Neðra-Móholt og Efra-Móholt. Mógrafir voru austan við þessi holt og vestan fyrir endann á Efra-Móholti."

Heimildir:Ö-Katanes, 11-12

BO-013:023 heimild um fjárhús

"Vestan við Efra-Móholti við Gamla-Húsatúnið er smámelur, og vestast á honum upp undan gömlu fjárhúsunum er smáholthóll, Kindahóll."

Heimildir:Ö-Katanes, 12

BO-013:024 *Hestúsflöt* örnefni hesthús

"Svo kemur Húsatún, austan við það Hestúsflöt..."

Heimildir:Ö-Katanes, 12

BO-013:025 *Gömluhús* örnefni óþekkt

"...Upptún, austan til í því er Hulduhóll, suðvestur af Gömluhúsum og Húsatúni er Vesturtún..."

Heimildir:Ö-Katanes, 12

BO-013:026 *Langavör* heimild um lendingu

"Langavör er vestan við Leynirshöfða (svo)."

Heimildir:Ö-Katanes, 12

BO-013:027 *Bæjarvör* heimild um lendingu

"Bæjarvörin er svo beint niður undan bæjarhlaðinu vestan til. Það eru nokkrir tugir metra frá bænum niður á sjávarbakkann."

Heimildir:Ö-Katanes, 12

BO-013:028 *Höfðavörin* heimild um lendingu

"Svo koma Klakkarin, og austur við Höfðann vestanverðan er Höfðavörin. Þar var báturinn settur upp í krikann við Höfðann; þarna er allgóð lending, hrein vör og sandi orpin."

Heimildir:Ö-Katanes, 12

BO-013:029 *Sokkalaus* heimild um þvottastað

"Vestan við [Höfða]vörina [013:028] er klöpp; ofan í hana er grópaður brunnur, ég held af náttúrunar höndum. Þetta er Sokkalaus; þarna vorum við látin þvo sokka og slá úr þeim á klöppinni. Einnig var ullin þvegin við sjóinn úr keitu og skoluð úr sjónum, síðan breidd á bakkana."

Heimildir:Ö-Katanes, 12-13

BO-013:030 *Stórhóll* heimild um leikvöll

"Á Kataneshöfða eru 3 hóla, Vararhóll, beint upp af Höfðavör, Höfðapúfan, smáhóll austur á Höfðanum, og austast á Höfðanum er Stórhóll; þar áttum við börnin okkar bú."

Heimildir:Ö-Katanes, 13

BO-013:031 *Höfðaréttin* heimild um rétt

"...austast á Höfðanum er Stórhóll; þar áttum við börnin okkar bú [013:031]. Austan við hann á sjávarbakkannum var fjárrétt, Höfðaréttin, lengi notuð, nú mikið fallin, trúlega; hún var gerð úr grjóti."

Heimildir:Ö-Katanes, 13

BO-013:032 *Leikfangatjörn* heimild um leikvöll

"Fyrir ofan Stórahól [013:031] hét mýrin Hörmung, tún fyrir mörgum árum. Vestast í henni var dálítill tjörn, Leikfangatjörn; þarna áttum við börnin bátaútgerðina okkar, og þarna var svell á vetrum. Þetta er allt orðið að túni."

Heimildir:Ö-Katanes, 13

BO-013:033 *Dýrskurður*

"Upp í miðjan Leynirinn kom lækjarspræna; í hana lá Dýrskurður frá Katanestjörn. Sá skurður var grafinn til að fjarlægja hið fræga Katanesdýr, 1876, og dró nafnið af því."

Heimildir:Ö-Katanes, 1; ÁB, 81

BO-013:034 heimild um fjárhús

"Rétt austar á túninu var fjárhúsið..."

Heimildir:Ö-Katanes, 14

BO-013:035 *Klöpp* heimild um býli

"Klöpp hét þurrabúð í Katanesslandi, sem var byggð 1896-1898 og 1904-1905. Býlið gekk undir nafninu Hierónymusarkot, kennt við Hierónymus Gíslason, sem síðustu æviár sín var húsmaður í Katanesi. Það stóð vestan við bæinn í Katanesi, upp af Katanessskerjum, milli sjávar og götunnar inn með sjónum."

Í örnefnaskrá segir: "Þar fyrir vestan [Gamlagarð - 013:008] kom Kotatún (aldrei kallað annað í minni tíð). Vestan til á því, á Klapparhæðinni neðantil, var bær Hérínysmusar Gíslasonar. Þessi bær var fallinn, þegar við komum að Katanesi í maí 1922, en veggir stóðu uppi, og við rifum þá og græddum þar tún. Baðstofu glugginn var mót suðri, önnur bæjarhús byggð norðan við baðstofuna."

Heimildir: Byggðir Borgarfjarðar, 52; Ö-Katanes, 14